

**ТРАНСФАРМАЦЫЯ
ФРАЗЕАЛАГІЧНЫХ АДЗІНАК У МАСТАЦКІМ ТЭКСЦЕ
ЯК СРОДАК СТВАРЭННЯ ЭКСПРЭСІЎНАСЦІ
(НА МАТЭРЫЯЛЕ МАСТАЦКІХ ТВОРАЎ У. КАРАТКЕВІЧА)**

В. І. Карнеева

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт харчовых і хімічных тэхналогій,
пр-т Шміта, 3212027 г. Магілёў, Беларусь, lele4ko@rambler.ru*

У артыкуле на матэрыяле індывідуальна-аўтарскіх фразеалагічных адзінак, узятых з мастацкіх твораў У. Караткевіча «Чорны замак Альшанскі», «Дзікае паляванне караля Стаха», «Лісце каштанаў» і «Чазенія», аналізуюцца фанетычныя, словаўтваральныя, лексічныя, марфалагічныя, сінтаксічныя сродкі стварэння экспрэсіўнасці. Разглядаюцца прыёмы ўжывання трансфармаваных фразеалагізмаў. Праводзіцца інтэрпрэтацыя аўтарскіх фразеалагічных пераўтварэнняў.

Ключавыя словы: індывідуальна-аўтарскае пераўтварэнне; фразеалагізм; трансфармацыя; экспрэсіўнасць.

Падыход да тэксту як да поліфункцыянальнага ўтварэння прадугледжвае вывучэнне ўсіх яго элементаў, якія накіраваны на ажыццяўленне агульнай камунікатыўнай задачы. У апошнія гады сярод навукоўцаў асабліва ўвага надаецца даследаванню экспрэсіўных элементаў у структуры выказвання. Таму правамерным уяўляецца аналіз функцыянавання такіх кампанентаў тэксту, якія дзякуючы сваёй моўнай прыродзе актыўна спрыяюць ажыццяўленню таго прагматычнага ўздзеяння, якое адрасант жадае дасягнуць у адносінах да адрасата.

А. І. Яфімаў у кнізе «Стылістыка мастацкага маўлення» пісаў, што «экспрэсіўнасць – гэта перш за ўсё катэгорыя семантычная, бо з’яўленне ў слове экспрэсіі нязменна суправаджаецца пашырэннем і ўскладненнем яго сэнсавага аб’ёму, з’яўленнем у сэнсавай структуры слова дадатковых, пабочных сэнсавых адценняў» [1, с. 105]. Пад экспрэсіяй разумеюцца выразна-выяўленчыя якасці маўлення, якія адрозніваюць яго ад звычайнага, стылістычна нейтральнага, робяць маўленчыя сродкі яркімі, вобразнымі, эмацыйна афарбаванымі. Звычайна з паняццем экспрэсіі звязаныя разнастайныя і надзвычай тонкія ацэначна-характарыстычныя адценні, якія дадаюцца да асноўных значэнняў слоў і выразаў. Гэтыя адценні суправаджаюць і ўскладняюць маўленне, робяць яго выразным, дазваляюць аўтару выказаць сваё стаўленне да рэчаіснасці.

Экспрэсіўнасць уласцівая адзінкам усіх узроўняў мовы, але найперш – фразеалагічнаму. Гэта тлумачыцца тым, што за кожным фразеалагізмам звычайна стаіць вобраз. Ужыванне фразеалагічных зваротаў ужо само па сабе эстэтычна ўзбагачае мастацкія творы, але часта пісьменнікі творча апрацоўваюць агульнавядомыя фразеалагізмы, каб дасягнуць яшчэ большай вобразнасці і непаўторнасці мастацкага слова. Трансфармацыя фразеалагічных адзінак – вельмі прадуктыўны прыём узмацнення выразнасці, і мы ў гэтым можам пераканацца на прыкладзе творчасці У. Караткевіча. На матэрыяле індывідуальна-аўтарскіх фразеалагізмаў мы паспрабуем разгледзець сродкі стварэння экспрэсіўнасці, выдзеленыя ў адпаведнасці з моўнымі ўзроўнямі, – фанетычным, словаўтваральным, лексічным, марфалагічным, сінтаксічным.

Фанетычныя сродкі экспрэсіўнасці ў аказіянальных фразеалагізмах праяўляюцца праз эmfатычны націск (даўгату), які ажыццяўляецца працяглым вымаўленнем галоснага або зычнага гука: «Дык... дык гэта мы 1400 год таму ўсе памерлі... **Божжа мой!.. Бо-ожа мой!.. А бо-го-го-го-жа мой!**» [3, с. 521]; «**Бож-жа ж мой, сабачэнцыі якія! Звяры! А што б то магла быць за парода, то казалі б вы мне ўжо?!**» [2, с. 37]. Узуальны фразеалагізм *Божжа (Божачка) мой*, які мае значэнне ‘выказванне радасці, здзіўлення, абурэння, распачы і інш.’ [5, с. 126], у працэсе эmfатычнага націску галоснага гука ў сярэдзіне і ў канцы слова падаўжаецца ў некалькі разоў. Зменены фразеалагізм пры гэтым значэнне не мяняе, але эmfаза, як бачым, узмацняе рэалістычнасць мастацкага тэксту, дазваляе чытачам адчуць усхваляванасць маўлення персанажаў, тое ці іншае іх стаўленне да рэчаіснасці. Праз эmfатычны націск перадаецца інтэнсіўнасць праявы дзеяння або прыметы.

У. Караткевіч звяртаецца да фанетычных сродкаў, каб паказаць нацыянальную прыналежнасць герояў. Прыклад гэтага знаходзім у апавесці «Лісце каштанаў», сюжэт якой разгортваецца ў Кіеве. Папярэдне пісьменнік асобна звяртае нашу ўвагу на тое, што «*Ролік і Багдан гаварылі на гарадской украінскай, а Жэнька – на рускай мове, хоць і з прыкметным украінскім акцэнтам*» [4, с. 316], а таму арганічным успрымаецца трансфармацыя ўзуальнага фразеалагізма *чорт з ім (з табой, з ёй, з вамі, з імі)*: «**А, чорты б з імы! Вырашана. Паслязаўтра ці, крайні тэрмін, праз два дні**» [4, с. 366].

Словаўтваральнымі сродкамі стварэння экспрэсіўнасці выступаюць разнастайныя афіксы, здольныя надаць слову дадатковае адценне эмацыянальнасці ці ацэначнасці. Да іх адносяцца:

прэфікс пры-: «*Яна навагалася трохі, нясмела прыўзняла на мяне пушыстыя вейкі*» [3, с. 316]. У гэтым сказе заўважаем, як прыстаўка, прынцыпова не мяняючы значэння фразеалагізма *падымаць (узнімаць)*

вочы 'глядзець на каго-, што-н.' [6, с. 150], уносіць адценне 'непаўнаты, слабай меры дзеяння' [8, с. 151]. Разам з прыслоўем *нясмела* перад намі ствараецца вобраз Н. Яноўскай – баязлівай, знясіленай, запалоханай апошняй прадстаўніцы свайго роду.

суфіксы -онк-, -к-, -ок-: «*Але чакаць канца, склаўшы лапкі, было не ў маіх правілах*» [3, с. 403]. Свядомая замена кампанента *рукі* на слова *лапкі* прывяла не проста да з'яўлення ў сказе трансфармаванага фразеалагізма, але і надала яму новае, памяншальна-ласкальнае адценне. Суфікс тут падкрэслівае маленькі памер частак цела, дапамагаючы чытачу сфарміраваць адпаведны зрокавы вобраз малой, бездапаможнай, пужлівай жывёлы. Памяншальнае значэнне суфікса *-ок-* назіраем і ў наступных прыкладах: «*Лядок растаў. Яноўскі вырашыў нічога больш не казаць медыкусу*» [3, с. 519]; «*І раптам усе зарагаталі. Лядок растапіўся*» [3, с. 213]. Дзякуючы словаўтваральнаму сродку акцэнт са значэння ўзуальнага фразеалагізма *лёд растае (раставаў)* 'знікае пачуццё чаго-н. (недаверу, непаразумення, адчужанасці і пад.)' [5, с. 648] у аказіянальным *лядок растае* перамяшчаецца з дзеяслова *знікаць* на назоўнік *пачуццё*, падкрэсліваючы тым самым малую ступень недаверу, які быў паміж героямі на пачатку.

Словы з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі могуць мець рознае значэнне ў залежнасці ад кантэксту: «*Пане, пане. Ручкі-ножкі пацалую, не трэба...*» [3, с. 463]; «*Гэта табе не нашы блазны з курынымі душонкамі, гэта не кураня, гэта – мужчына*» [3, с. 375]. У першым сказе назіраем, як узуальны фразеалагізм *цалаваць рукі і ногі* са значэннем 'вельмі прасіць, маліць каго-н. аб чым-н.' [6, с. 620] падвяргаецца поўнаму разбурэнню структуры. Гэты прыклад узяты з аповесці «Дзікае паляванне караля Стаха». Ён яскрава ілюструе, як прадажны суддзя, прыціснуты да сцяны Беларэцкім, пачынае ад страху за сваё жыццё і пасаду падлашчвацца да героя: «*Падабенства суддзі да тхара дапоўнілася раптам яшчэ і смуродам. Я паглядзеў на заліты слязьмі твар гэтай жывёліны <...>*» [3, с. 463]. Таму ў чытачоў ціхае маленне суддзі і гатоўнасць *ручкі-ножкі цалаваць* не выклікаюць ніякага іншага пачуцця, акрамя грэблівай агіды.

Калі гаворка ідзе пра лексічныя сродкі стварэння экспрэсіўнасці, то ў У. Караткевіча яны прадстаўлены эпітэтамі. Эпітэты пашыраюць кампанентны склад узуальнага фразеалагізма, у выніку чаго змяняецца яго семантыка: актуалізуецца пэўнае сэнсавое адценне фразеалагічнага значэння, узмацняецца ацэннанасць, экспрэсіўнасць, мадальнасць, эмацыйнасць. Пісьменнік звяртаецца да эпітэтаў, калі неабходна трапна і вобразна апісаць знешнасць чалавека, найперш яго твар: «*Севарынчык, Севачка, – чорт вас ведае, як у вас змяншальнае імя! – не вешайце рым-*

ска-грэчаскага носа» [4, с. 297]; «I ён кінуў позірк у мой бок, вельмі выразны і шматзначны позірк, але мой твар не выразіў нічога» [3, с. 379]; «Вераломства, розум, хвараблівая вар’яцінка чыталіся ў гэтым ганарлівым роце, уладнасць да закасяняеласці, непамяркоўнасць да фанатызму, жорсткасць да садызму» [3, с. 373].

У якасці марфалагічных сродкаў экспрэсівізацыі ў артыкуле будуць разглядацца часціны мовы і іх роля ў наданні мастацкаму тэксту выразнасці. Адразу адзначым сувязь марфалагічных выразных уласцівасцей слова з яго лексічным значэннем. Кожная лексічная адзінка належыць да той ці іншай часціны мовы, а кожнае слова, якое разглядаецца з пазіцыі марфалогіі, валодае пэўным лексічным значэннем. Такім чынам, экспрэсія марфалагічнага і лексічнага ўзроўняў цесна ўзаемазлучаныя і часта неаддзельныя адзін ад аднаго.

Самую вялікую групу складаюць назоўнікі. У беларускай мове ёсць словы, якія нясуць у сабе экспрэсіўнае напаўненне, дзякуючы закладзенаму ў іх сэнсу: *«Ды што ж гэта ёй у баішку дурную цюкнула, – гарачыўся Паўлаў. – На табе, ні села ні пала. Хоць бы папярэдзіла» [4, с. 298].* Фразеалагізм *цюкнуць у галаву* ў значэнні ‘раптоўна з’явіцца ў свядомасці (пра думку, ідэю і пад.)’ [6, с. 629] у паэме «Чазенія» абноўлены шляхам замены другога кампанента прастамоўным словам з абразлівым адценнем *баішка*. Герой такім зняважлівым чынам выказаў свае адносіны да ўчынка Гражыны, якая, нічога не патлумачыўшы і нікога не папярэдзіўшы, проста знікла ў адзін момант.

Замена кампанента іншым словам – гэта самы пашыраны прыём сярод індывідуальна-аўтарскіх пераўтварэнняў фразеалагічных адзінак. Звычайна замена кампанента выклікаецца пэўнай сітуацыяй, прадвызначаецца кантэкстам і *«амаль заўсёды дае значны эфект, бо ў свядомасці чытача на звычайнае значэнне фразеалагізма накладаецца яшчэ і значэнне слова, якое выціснула прывычны кампанент» [7, с. 221].* У. Караткевіч у сваёй творчасці таксама часта звяртаецца да гэтага прыёма з мэтай наблізіць узуальны фразеалагізм да кантэксту. Так, ва ўзгаданай намі паэме «Чазенія» сюжэт разгортваецца ў запаведніку, у якім жывуць дзікія жывёлы. Таму абсалютна арганічнай успрымаецца трансфармацыя фразеалагізма *чорт яго (яе, іх, цябе, вас) ведае са значэннем ‘невядома’ [6, с. 651]:*

– *Во, Тацяна, – з бязмерным здзіўленнем сказаў мужчына, – бач, Гражынка нашая дзікага хлопца ў тайзе спаймала. Вядзе.*

– *Па-мойму, гэта ён яе вядзе, – са светлай усмешкай сказала жанчына. – Пад руляй.*

– *Мядзведзь іх там ведае, хто каго вядзе [4, с. 257].*

Аповесць «Лісце каштанаў» распавядае пра групу падлеткаў, чыё юнацтва было атручана вайной. Вайна сама па сабе жудасная з’ява, калі ж яна становіцца прывычнай – гэта ўжо трагедыя. Калі зверствы захопнікаў і смерць людзей ужо не здзіўляе. Калі словы «абстрэл», «атака», «руіны», «пахаронка», «міны» становяцца звычайнымі рэаліямі рэчаіснасці. І калі дзеці, падлеткі прывыкаюць, душой прырастаюць да жорсткасці, калі пачынаюць гуляць у расстрэлы і катаванні – тады сапраўды становіцца страшна. Падобную гульню і пабачыў Ролік з сябрамі, а таму заканамерна абурыўся: «*Акупацыі не нюхалі, адседзеліся недзе... Шыбеніц не бачылі. Бабіна Яра не бачылі. Каб у жыцці <...>*» [4, с. 332]. Тут трансфармацыі падвяргаецца фразеалагізм *не нюхаць пораху* ў значэнні ‘не ваяваць, не ўдзельнічаць у баі’ [6, с. 332].

Яшчэ раз падкрэсліваючы нацыянальную прыналежнасць Раланда, на гэты раз ужо на лексічным узроўні, пісьменнік ужывае замест беларускага слова *чорт* украінскае *дідько*, пры гэтым аказіянальны фразеалагізм цалкам супадае з узуальным *чорт з ім (з табой, з ёй, з вамі, з імі)* па значэнні ‘няхай будзе так, можна пакінуць без увагі; выказванне згоды, прымірэння, уступкі і пад.’ [6, с. 648]: «*Усё адно ж не адчэпіцца, чума гэткая. Хай ужо ідзе побач, дідько лысы з ёю*» [4, с. 326].

У аповесці, акрамя кантэкстуальна абумоўленых трансфармацый фразеалагічных адзінак, сустракаюцца і сітуацыйныя. Узгадаем момант, калі раніцай падлеткі пайшлі шукаць зброю:

Мы ўсе падышлі пад Жэнькаў балкон, гукнулі. Праз хвіліну над парэнчамі з’явіліся гошы торс у белай майцы і гожая ўскудлачаная галава.

– Ты што гэта, забыў? – вызверыўся Багдан. – Стаіць сабе яшчэ голы ды *азадак чухае*. Запрацаваўся, пад носам мух лавіўшы.

– Ага, – сказаў кісла Жэнька, – маці порткі замкнула [4, с. 377].

Відавочна, што Жэня толькі прачнуўся, таму выйшаў да сяброў у адной сподняй бялізне. Гэтым і абумоўлена змяненне фразеалагізма *чухаць патыліцу (-ы)* са значэннем ‘быць заклапочаным, засмучаным’ [6, с. 658] на аказіяналізм *азадак чухаць*, пад якім разумеецца ‘спазняцца; марудзіць у справах; не быць гатовым своечасова’.

Сінтаксічныя сродкі стварэння экспрэсіўнасці прадстаўлены сінтаксічным паралелізмам. Паралелізм – фігура маўлення, якая прадугледжвае паўтарэнне адной граматычнай структуры або сінтаксічнай канструкцыі ў розных частках тэксту: «*Сэрца маё скавытала, як забыты ў зімнім начным пад’ездзе шчанюк. Сэрца маё плакала*» [4, с. 359]. Даны прыклад паказвае, што прыёмы стварэння экс-

прэсіўнасці могуць ужывацца не толькі паасобку, але і спалучацца разам, нібы наслойваючыся адзін на другі, робячы тым самым выказванне больш цікавым і эмацыйна глыбокім. Так, у сказах назіраецца замена кампанентнага складу адразу ў двух фразеалагізмах. Аказіянальны фразеалагізм *сэрца скавытала ўтварыўся ад душа (сэрца) ные (ныла)* шляхам замены дзеяслова *ные (ныла)* на *скавытала*. Падобная трансфармацыя цалкам апраўдвае сябе, бо дзеяслоў *скавытаць* мае значэнне ‘жаласна павіскаць, ціха ныць (пра сабаку)’ [8, с 67], а далей па тэксце ідзе якраз параўнанне са шчанюком. Агаленне ўнутранай формы фразеалагізма параўнаннем – гэта яшчэ адзін прыём стварэння экспрэсіўнасці. Да яго У. Караткевіч звяртаецца, калі неабходна падкрэсліць эмацыйны стан герояў і паказаць усю глыбіню пачуццяў. *Сэрца маё плакала* таксама аказіянальны фразеалагізм, які ўтварыўся ад узуальнага *душа (сэрца) спявае (радуецца)* са значэннем ‘каго-н. ахоплівае радаснае хваляванне’ [5, с. 403] шляхам замены дзеяслова *спявае (радуецца)* на антанімічны *плача*. Дзякуючы такой трансфармацыі аказіянальны фразеалагізм набывае супрацьлеглае ўзуальнаму значэнне ‘каго-н. ахопліваюць сумныя пачуцці’ і набліжаецца па эмацыйнаму мінорнаму ўздзеянню да аказіянальнага фразеалагізма з першага сказа *сэрца скавытала*.

Выяўленне і аналіз індывідуальна-аўтарскіх пераўтварэнняў фразеалагічных адзінак у мастацкіх творах У. Караткевіча паказалі, што сярод асноўных сродкаў стварэння экспрэсіўнасці можна вылучыць фанетычны, словаўтваральны, лексічны, марфалагічны і сінтаксічны. Гэтыя сродкі могуць ужывацца як паасобку, так і разам, робячы тэкст яшчэ больш выразным і цікавым.

У выніку трансфармацыі і актуалізацыі фразеалагічная адзінка становіцца арганічнай часткай тэксту. Аднак пры гэтым яна не адрываецца цалкам ад зыходнага фразеалагізма, паколькі павінна быць зразуметая чытачом. Таму ключом да правільнага ўспрымання і інтэрпрэтацыі аўтарскага фразеалагізма служыць агульнаўжываемая адзінка.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Ефимов, А. И.* Стилистика художественной речи / А. И. Ефимов. – М. : Издательство Московского университета, 1961. – 519 с.

2. *Караткевіч, У.* Збор твораў : у 25 т. / У. Караткевіч; падрыхт. тэксту і камент. М. Кенькі ; рэд. тома А. Верабей. – Мінск : Мастацкая літаратура, 2015. – Т. 10 : Чорны замак Альшанскі (раман). – 383 с.

3. *Караткевіч, У.* Збор твораў : у 25 т. / У. Караткевіч; падрыхт. тэкстаў і камент. П. Жаўняровіча і А. Вераб'я; рэд. тома В. Іўчанкаў. – Мінск : Мастацкая літаратура, 2013. – Т. 4 : Аповесці. Легенда: канец 1940-х – 1958. – 861 с.

4. *Караткевіч, У.* Збор твораў : у 25 т. / У. Караткевіч; падрыхт. тэкстаў і камент. П. Жаўняровіча і А. Вераб'я; рэд. тома В. Іўчанкаў. – Мінск : Мастацкая літаратура, 2013. – Т. 5 : Легенды. Навела. Паэма. Аповесць: 1960–1972. – 541 с.

5. *Лепешаў, І. Я.* Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – Т. 1 : А–Л. – 672 с.

6. *Лепешаў, І. Я.* Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – Т. 2 : М–Я. – 704 с.

7. *Лепешаў, І. Я.* Фразеалогія сучаснай беларускай мовы : вуч. дапам. для філал. фак. ВНУ / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Вышэйшая школа, 1998. – 271 с.

8. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: больш за 65 000 слоў : у 2 т. / Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа; уклад. : І. Л. Капылоў [і інш.] ; пад рэд. І. Л. Капылова. – Мінск : Беларусь, 2022. – Т. 2 : Н–Я. – 483 с.